

Életrajzi töredékek a kettős Benda-jubileumra

A történelem mint hivatás. A Benda-émlékkonferencia előadásai, 2013. november 27.

Szerk.: Szijártó M. István. Budapest, Balassi–Ráday Gyűjtemény, 2015. 188.

RITKA KÖTETET tarthat a kezében az olvasó, hiszen elvéve fordul elő, hogy egyszerre emlékezzenek meg egy konferencián apáról és fiúról, két eltérő pályát befutó, eltérő eszmei hátterű, különböző kérdésekkel foglalkozó történészről, akiket – hatásukat tekintve – mégis a legnagyobbak között tartunk számon az utóbbi évtizedek hazai történetírásában. A Ráday Gyűjtemény Benda Kálmán századik születésnapján rendezett emlékkonferenciát, amelynek keretében a gyűjtemény befogadta a történész családja által felajánlott magánkönyvtárát is. A konferencia első részében a száz éve született Benda Kálmánra, a másodikban pedig arra a Benda Gyulára emlékeztek a résztvevők, aki éppen hetvenéves lehetett volna – a család harmadik történészgenerációját pedig Benda Borbála képviselte. Az előadások írott változatait tartalmazza e Szijártó M. István gondos szerkesztésében megjelent kötet.¹

Benda Kálmán (1913–1994) pályáját az egykori kolléga és barát, Péter Katalin, illetve a hivatali utód, Berecz Ágnes eleveníti fel. Péter Katalin, aki az MTA Történettudományi Intézetében dolgozott együtt vele, egyfajta tézisként *Az ellenállás tanát hirdető történész* címet adta – illetve kölcsönözte az ünnepelttől – a visszaemlékezésnek, amelyben Benda karrierjének az iskoláktól az akadémiai kutatóintézetig tartó első szakaszát mutatja be. A Lónyay utcai gimnáziumtól a bölcsészkaron, az Eötvös Collegiumon és a falukutató mozgalmon keresztül a tatai népfőiskola igazgatásáig, majd a Teleki Intézetben betöltött állásig ívelő pályát az utóbbi intézmény átszervezése és mások mellett Benda eltávolítása törte meg 1949-ben. A kényszerű munkanélküliség éveiben is tevékeny maradt, és ezután került azokra az állomáshelyeire, amelyek talán a legtöbbek számára ismerősek vele kapcsolatban, és ahol munkássága kiteljesedett: a Ráday Levéltárba, majd 1956-ban a Történettudományi Intézetbe. Berecz Ágnes, a Ráday Gyűjtemény jelenlegi igazgatója nemcsak az emlékkonferencia befogadásával és a Benda-könyvtár átvételével járult hozzá a jubileum megünnepléséhez, hanem Benda Kálmán itteni munkásságának összefoglalásával is.² A részletek felsorolása helyett csak a szerző tételmondatát tartom fontosnak kiemelni: „*tanulságos lehet, hogy Benda Kálmán a gyűjteményt mindkét korszakában igazi szellemi műhellyé igyekezett formálni*”. (30.) Ennek eszközei egyfelől tudományos kiadványok (*Ráday Pál iratai*, 1–2. kötet; munkatársai, például Segesváry Viktor és Zsindely Endre monográfiái; a *Ráday Gyűjtemény Évkönyveinek* első kötetei), másfelől az elkészítésüket övező megbeszélések és az ezekből kinövő „kerekasztalok”, később előadásorozatok voltak.

¹ Zászkaliczky Márton, Szentpéteri Márton, illetve (meglepő módon – a szerk.) Lugosi András előadásai nem kerültek be a kötetbe.

² Ugyanerre a témára vonatkozóan még lásd: BERE CZ, 2006.

A következő három tanulmányban Őze Sándor, Szabó András Péter és Pálffy Géza az életmű egy-egy kutatási területéhez szólnak hozzá. A három kiemelt téma természetesen nem reprezentálja a kora újkori magyar történelem szinte teljes spektrumát lefedő kutatói életművet, sem az egyes kutatási témákban azóta publikált, akár Benda munkásságára építő eredményeket. Őze Benda-tanítványként kezdte kutatni a 16. századi magyar nemzettudat mibenlétét és megnyilvánulásait, akárcsak mestere első kötete, az ő bemutatkozása is ezzel a témával foglalkozott.³ E helyen megjelent rövid dolgozatában a magyarság önképének különböző irodalmi művekben és levelekben megjelenő ábrázolásait sorba állítva amellet érvel, hogy a „*modern nemzettudathoz*” vezető úton a magyarság már a 16. században elindult. Benda 1942-ben megjelentetett egy életrajzi monográfiát Bocskai Istvánról, amelynek hányattatott sors jutott, és végül csupán 1993-ban, újrakiadása után került a jelentőségének megfelelő helyre.⁴ Szabó András Péter a Bocskai-kor egy olyan kérdésével foglalkozik, amelyet Benda nem kutatott alaposabban, ám az életrajz új kiadásának előszavában a jövőben vizsgálandó fontos kérdések között említette. Bocskai biográfusa annak eredt volna még a nyomába, hogy „*a magyarországi és erdélyi nem magyar népesség, a szászok, a német városok, a saját uralkodó osztállyal nem rendelkező nemzetiségek hogyan viszonyultak az eseményekhez?*” (Idézi: 45.) Szabó ezúttal a szepességi városok krónikáit hívja segítségül a kérdés megválaszolásához, amelyekből három is rendelkezésre áll a korszakra vonatkozóan. A források – némi leegyszerűsítéssel – azt mutatják, hogy a városok és a Bocskai-hadak közös nevezője a katolikus terjeszkedéssel szembeni fellépés és a katolicizmus visszaszorítása volt, „*de magával a felkeléssel közösséget nem vállaltak*”. (66.) A politikai állásfoglalásokon túl Szabó – Benda Kálmán idézett megfogalmazása miatt is – kitér a távolságtartás nyelvi-etnikai alapú, a német polgárok és a magyar hadak képviselői által is éreztetett jeleire: jöllehet ez a vonás „*összetett identitásuknak csak egyik elemét képezte, a konfliktus során azonban sokuknál különös súlyt nyert*”. (69.)

A harmadik téma a Szent Korona kora újkori története, amellyel kapcsolatban Pálffy Géza közli munkálatainak egyik izgalmas részeredményét. Benda Kálmánhoz mindez *A magyar korona regénye* című, Fügedi Erikkel közösen írt könyve révén kapcsolódik, amelynek kora újkori fejezeteit írta.⁵ Benda ugyan feltárt a korona körüli kora újkori eseményekre vonatkozó levéltári forrásokat is, ám a friss Pálffy-tanulmány szűkebb témájában – a korona Bethlen Gábor korabeli történetével kapcsolatban – maga is Szilágyi Sándor 19. századi kutatásaira támaszkodott. Pálffy most az MTA BTK TTI „Lendület” Szent Korona Kutatócsoport munkájának keretében összeállította a „*felségjelvény útját: [...] Bethlen Gábor erdélyi fejedelem által Pozsonyban történt megszerzésétől (1619. október 15.), Kassán lebonyolított visszaadásán (1622. március 9.) át bevett őrzési helyére, a pozsonyi koronatoronyba való visszakerülését (1622. augusztus 9.)*”, és ezt részletes itineráriummal és térképpel együtt közölte. (81.) Ennek egyrészt a kutatócsoport egyik nagy célkitűzése, a korona 1526 és 1916 közötti „tartózkodási helyeinek” hiánytalan feltárása szempontjából van jelentősége, másrészt rávilágít az uralkodói ékszer őreinek személyére és feladatkörére,

³ BENDA, 1937.; ŐZE, 1991.

⁴ BENDA, 1942.; BENDA, 1993.

⁵ BENDA-FÜGEDI, 1979.

harmadrészt pedig a – magyar királlyá végül nem koronázott – Bethlen és a korona kapcsolatáról szolgáltat új adatokat.

Benda Kálmán történész fia, Benda Gyula (1943–2005) élete és munkássága a második rész írásainak tárgya. Az egykori kollégák, barátok és tanítványok: Bácskai Vera, Kövér György, Czoch Gábor, Melegh Attila, Sasfi Csaba és K. Horváth Zsolt részben a közös munkára és élményekre, részben a tudományos teljesítményre reflektálnak a dolgozatokban. Az első részben olvasható, Benda Kálmán eredményeire építő, a „mester előtti főhajtás” vonását magukon viselő önálló tanulmányok helyett az utóbbiak inkább az életmű egy-egy részének összefoglalására, a mögöttük húzódó problematikák és módszertani alapok bemutatására koncentrálnak. A szerzők kötetbeli sorrendjét Bendához való – kollegiális vagy tanítványi – viszonyuk határozza meg, ennek ellenére úgy láttam célszerűnek, hogy a recenzióban a tanulmányaikat a tárgyalt életrajzi részletek kronológiája szerint, vagyis az életút egyes „sűrűsödési pontjai” szerint rendezzem, hiszen ez talán átláthatóbbá teszi azt, hogy az emlékkötet mit mutat meg a tíz éve elhunyt kiváló történész pályájából.

Az első „állomás” a strasbourg-i éveké, az ottani egyetemen ösztöndíjjal, majd nyelvi lektorként eltöltött idő (1969–1971) alapvetően határozta meg Benda tájékozódását és érdeklődésének későbbi irányát. Itt ismerkedett meg az *Annales* körének (mindenekelőtt Marc Bloch, Lucien Febvre, Ernest Labrousse, Emmanuel Le Roy Ladurie) történelemszemléletével, amelyek – saját szavaival élve – „új világot” nyitottak meg számára. A franciás orientációjánál sokkal kevésbé ismert az az adatgyűjtése, amelyet ugyanekkor végzett egy – végül meg nem valósult – disszertációhoz a dualizmuskori francia–magyar tőkeáramlás témájában: a soha feldolgozásra nem került kéziratos jegyzetek szerzőjüktől a közeli munkatárshoz, Kövér Györgyhez kerültek, aki a konferencián mutatta be azok tartalmát Benda gazdaságtörténeti munkásságának „rejtett” epizódjaként. A „nyilvános” eredmények hazatérése után, a hetvenes–nyolcvanas években született tanulmányokban manifesztálódtak.⁶ Kövér György ismertetése alapján ezek felületesen, de összefoglalhatóak a 18–19. századi „mezőgazdasági növekedés, a termelékenység dinamikájának megállapítására” tett kísérletekként. (126.) Benda a népesség, a gabona terméshozama és a földhasználat adatait kísérlete meg a forrásokból rekonstruálni, illetve az egymáshoz való viszonyukat magyarázni.

1980-ban távozni kényszerült munkahelyéről, a Központi Statisztikai Hivatalból, ami alapvetően egy 1977-es szamizdat kiadványban való szereplésének tudható be: a Kovács András által szerkesztett, *Marx a negyedik évtizedben* című esszégyűjtemény 21 értelmiségi válaszát tartalmazza azokra a kérdésekre, amelyeket Kovács a marxizmus akkori magyarországi mibenlétével, aktualitásával és jövőjével kapcsolatban tett fel.⁷ Benda Gyula Hamburger Mihállyal közösen írt hozzászólását az emlékkötetben K. Horváth Zsolt mutatja be. K. Horváth úgy látja, hogy a szerzőpáros „a marxizmust olyan elméletként értelmezte, mely menekül a magyar és a sajátos kelet-európai problémáktól”, a szaktudományok számára pedig vagy semmitmondó, vagy

⁶ Közülük a legfontosabb mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtése: BENDA, 1973. A hivatkozott tanulmányok újra kiadásra kerültek Benda posztumusz tanulmánykötetében: BENDA, 2006. 33–46., 140–192., 193–202., 203–213., 239–246.

⁷ CSIZMADIA, 1995. 107–113. A kérdéseket, illetve Benda Gyula és Hamburger Mihály válaszességét közöljük jelen lapszámunkban.

kifejezetten káros ideológiai keretet biztosít. (171.) Az alkalmazhatóság kritikája mellett – amely a legtöbb válaszadó véleményében megfogalmazódik valamilyen formában – ugyanakkor Bendának generációs élményként fogalmazzák meg a marxista elmélettel való találkozást és az ahhoz való viszonyulás kényszerét. K. Horváth feleleveníti, hogy Benda jóval a rendszerváltás után is „kései marxistaként” utalt magára, amiből azt a következtetést vonja le, hogy bár a történész munkássága nem ezt tükrözi (és politikai előnyt sem kovácsolt belőle), „*e viszony korántsem ért véget sem 1977-ben, sem a rendszerváltás forgatagában*”. (172.)

Visszatérve a hetvenes évek végéhez, dolgozata zárásaként Kövér György arra keres választ, hogy Benda miért nem maradt elsősorban gazdaságtörténész. A szerző Benda életének 1980 utáni fordulatait hozza fel magyarázatként: a kényszerű munkahelyváltást és új, néprajzi múzeumi állásával járó feladatait, illetve az 1984-ben elnyert, a New York-i Columbia Egyetemre szóló ösztöndíját, amelyeknek köszönhetően megismerkedett a történelem antropológiai megközelítésével. Mindez a gazdasági folyamatok mellett a történeti demográfia, illetve a társadalomtörténet felé fordította érdeklődését. Népesedésre vonatkozó munkáiról szólva Melegh Attila, a Budapesti Corvinus Egyetem docense azt a „komplex” látásmódot emelte ki, amellyel Benda a kezdetektől túllépett a makroelméletek, elsősorban a Hajnal-tézis homogenizáló megállapításain. Dolgozata érthetően és részletesen, hosszú idézetekkel is alátámasztva úgy mutatja be Benda Gyula népesedéstörténeti vizsgálatait, mint egy mikroszintű vizsgálatok alapján társadalomtörténeti következtetések levonása felé haladó folyamatot: „*sámára a népesedéstörténet végső soron a mikroszinten zajló változások, társadalmi mechanizmusok színtere. Ez izgatta őt, ez tartotta lázban*”. (154.)

Sasfi Csaba Benda kollégájaként a keszthelyi gimnáziumi anyakönyvek elemzésével kezdte az oktatás társadalomtörténetének kutatását. Ennek kapcsán ír arról a jelentőségéről, amit az életmű *magnum opusa*, a keszthelyi regionális társadalomtörténeti monográfia tölt be az oktatás- és tágabban a társadalomtörténet historiográfiájában.⁸ Bár Benda Gyulának talán ez a legismertebb műve – a legtöbb energiát mindenképp erre fordította – az emlékkötetben nem szól róla külön dolgozat, ám különböző szempontok mentén Sasfi mellett Melegh Attila és Czoch Gábor írásai is foglalkoznak a tartalmával. Sasfi saját kutatási témáját példaként felhozva amellest érvel, hogy a keszthelyi kutatáshoz tartozó adattömeget, amelyben a háztartásfő neve az „*elemzési alapegység*”, elérhetővé kellene tenni adatbázis formájában a kutatók következő generációja számára. (163.)

A nyolcvanas években, a puhuló diktatúrában a tudományos élet szabadsága egyre nőtt, ami lehetővé tette az addigi elszigetelt társadalomtörténeti érdeklődésű szakmai csoportok és kutatók találkozását. Erre az időszakra Bácskai Vera emlékszik vissza, aki Benda Gyulával és Á. Varga Lászlóval közösen szervezte a „Rendi társadalom – polgári társadalom” konferenciasorozat első alkalmait 1986-tól, majd 1989-ben (másokkal együtt) hivatalosan is egyesületté alakították a Hajnal István Kör. Bácskai és Benda intenzív közös munkája a rendszerváltás után, 1991-től az ELTE bölcsészkarán folytatódott, a Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék megszervezése, programjának megalkotása során. „*Visszatekintve úgy érzem,*” – írja a szerző – „*hogy elég rövid idő, négy év alatt a tanszék valóban az általunk elképzelt*

⁸ BENDA, 2008.

műhelyé vált. Nyitott, barátságos légkörének kialakítása kettőnk közös műve volt, amihez hozzájárult Hegedűs B. András, majd [...] Halmos Károly is.” (116.) Benda Gyula szerzői és oktatói munkája az ELTE-n köztudottan egy másik tanszékhez is kötődött: a doktori programként indult Atelier Magyar–Francia Társadalomtudományi Műhelyhez. Itteni tevékenységéről és a hazai *Annales*-receptióban játszott szerepéről az egykori tanítvány, későbbi kolléga, Czoch Gábor írt a kötetbe.

„Utószó helyett” Benda Borbála részletgazdag és alapos tanulmányát olvashatjuk a 17. századi arisztokrácia mindennapi életéről – a kútfő ezúttal a fiatal Rákóczi László 1650-es években írt naplója, amely szinte egyedülálló forrás a főúri mindennapok megismerésére, mivel hasonló feljegyzések a korszakból csak Thököly Imrétől maradtak fenn. (185.)

A két történész tudományos munkásságának feldolgozása már korábban megindult: Benda Kálmán számos rövidebb munkáját és írásainak teljességre törekvő bibliográfiáját Lukáts János adta ki 2004-ben,⁹ Benda Gyula tanulmányainak gyűjteményes kötete 2006-ban jelent meg (szintén egy válogatott bibliográfiával), kéziratban maradt doktori disszertációját pedig 2008-ban adták ki.¹⁰ Az előbbinél Kövér György utószava, az utóbbinál pedig Szijártó M. István kísérőtanulmánya gondoskodik a historiográfiai kontextus felrajzolásáról.¹¹ A jelen kötet, ahogy az előszóban Szijártó M. István is hangsúlyozza, nem biográfia, hiszen mindkét történész esetében az életút jelentős állomásairól nem vagy csak érintőlegesen esik szó. Átfogóbb életrajzi interpretáció körvonalait Benda Kálmán esetében Péter Katalin írásából olvastam ki (misperint az életútja a családi hagyományok és az egyéni képességek kibontakoztatása volt), Benda Gyula esetében pedig K. Horváth Zsolt javaslataiban véltem felfedezni (jelesül abban, hogy az élete példa egy nemzedék eszmék közötti útkeresésének történetére, illetve munkásságának feldolgozása „a magyar történelmi fogalomalkotás történetének” fejezete lehetne).¹² Azonban a megemlékező hozzászólások és tanulmányok mindegyike újabb fontos eredményekkel járul hozzá a két történész szellemi hagyatékának gondozásához.

Történészhallgatóként én azok közé tartoztam, akik már éppen nem ismerhették személyesen Benda Gyulát sem, viszont rengeteget tanultak a két Benda tanítványaitól, és profitáltak az általuk létrehozott és gondozott műhelyek munkájából. Így – talán e csoport nevében is írhatom ezt – remélem, hogy még az a történészgeneráció fogja megírni egyszer az életútjaik történetét, amelyik személyesen is ismerte őket.

Szekér Barnabás

⁹ BENDA, 2004.

¹⁰ BENDA, 2006.; BENDA, 2008.

¹¹ KÖVÉR, 2006.; SZIJÁRTÓ, 2008.

¹² K. Horváth Zsolt itt Lackó Mihály felhívását idézi Bendával kapcsolatban. Lásd: LACKÓ, 2001.

Felhasznált irodalom és rövidítések

BENDA

- 1973 BENDA Gyula: *Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767–1867*. Budapest, KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, 1973. (Számok és történelem, 1.)
- 2006 BENDA Gyula: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Szerk.: BÁCSKAI Vera – GYURGYÁK János – KÖVÉR György. Budapest, Osiris, 2006.
- 2008 BENDA Gyula: *Zsellérből polgár – társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban. Keszthely társadalma, 1740–1849*. Szerk.: FENYVES Katalin – SZIJÁRTÓ M. István. Budapest, L'Harmattan; Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 2008. (*Mikrotörténelem*, 3.)

BENDA

- 1937 BENDA Kálmán: *A magyar nemzeti hivatástudat története a XVI–XVII. században*. Budapest, Bethlen, 1937.
- 1942 BENDA Kálmán: *Bocskai István*. Budapest, Franklin, 1942.
- 1993 BENDA Kálmán: *Bocskai István*. 2. kiad. Budapest, Századvég, 1993. (Századvég monográfiák)
- 2004 BENDA Kálmán: *A nemzeti hivatástudat nyomában. Történelmi, történelemelméleti, művelődéstörténeti, iskolapolitikai és csángómagyar tanulmányok, írások, interjúk*. Összeáll., szerk., utószót írta: LUKÁTS János. Budapest, Mundus, 2004.

BENDA–FÜGEDI

- 1979 BENDA Kálmán – FÜGEDI Erik: *A magyar korona regénye*. [Budapest], Magvető, 1979.

BERECZ

- 2006 BERECZ Ágnes: *A Ráday Gyűjtemény története 1955–2005 között*. In: *Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*. 1–2. köt. Szerk.: KÓSA László. Budapest, ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006. 1135–1152.

CSIZMADIA

- 1995 CSIZMADIA Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék, 1968–1988. Monográfia*. 1. köt. [Budapest], T-Twins, 1995.

KÖVÉR

- 2006 KÖVÉR György: *Utószó*. In: BENDA Gyula: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Szerk.: BÁCSKAI Vera – GYURGYÁK János – KÖVÉR György. Budapest, Osiris, 2006. 547–557.

LACKÓ

- 2001 LACKÓ Mihály: *Individuális és kollektív biográfia*. In: LACKÓ Mihály: *Széchenyi elájul. Pszichotörténeti tanulmányok*. Budapest, L'Harmattan, 2001. (*A múlt ösvényén*)

ŐZE

- 1991 ŐZE Sándor: *„Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”*. Egy 16. századi bibliai párhuzam elemzése a nyomtatott egyházi irodalom alapján. Budapest, MNM, 1991. (*Bibliotheca humanitatis historica a Museo Nationali Hungarico digesta*, 2.)

SZIJÁRTÓ

- 2008 SZIJÁRTÓ M. István: *A keszthelyi forrásoktól a magyar társadalomfejlődésig*. In: BENDA Gyula: *Zsellérből polgár – társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban. Keszthely társadalma, 1740–1849*. Szerk.: FENYVES Katalin – SZIJÁRTÓ M. István. Budapest, L'Harmattan; Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 2008. (*Mikrotörténelem*, 3.) 497–515.